

К. М. Скулкіна, ад'юнкт кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ;

Т. Ю. Ваврик, старший викладач кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, кандидат психологічних наук

КСЕНОФОБИЯ ЯК ПСИХОЛОГО-ПРАВОВА ПРОБЛЕМА

Наведено аналіз ксенофобії як психолого-юридичного явища, розкрито зміст цього поняття та актуальність проблеми його поширення, проаналізовано суспільну позицію щодо проблеми поширення та зростання ксенофобських тенденцій, а також досліджено тенденції щодо стану злочинності на території України за злочинами проти іноземців і представників інших національностей на ґрунті расової чи національної неприязні.

Ключові слова: ксенофобія; толерантність; расизм; етнос; право.

Серед різноманіття соціально-психологічних явищ, якими живе суспільство, на жаль, значного поширення набула ксенофобія. Нині існує багато класифікацій, які перелічують та описують різні явища суспільно-психологічного життя за об'єктами та за формами своїх виявів. Ураховуючи те, що ксенофобія притаманна певній спільноті, великій кількості людей, їх масі (а частіше за все, окремим націям та етносам), то вона також має бути віднесена до масовидних соціально-психологічних явищ. У масштабі однієї людини, на нашу думку, ксенофобія не існує. У такому разі можливі вияви лише індивідуальної нетерпимості до будь-якого представника іншого суспільства за будь-якими ознаками (вік, стать, національність, статус, віросповідання, расові ознаки та ін.). Якщо нетерпимість однієї людини знаходить повторення серед значної кількості членів суспільства (якоїсь спільноти), то вона стає явищем соціально-психологічним, масштабним, масовим.

Актуальність вивчення проблеми ксенофобії, аспектів її виявлення та профілактики зумовлена суттєвим зростанням злочинів, що здійснюються на ґрунті нетерпимості (щодо тяжких злочинів, то за причини ненависті) до представників інших народів, так званих “чужих”. Останнім часом дуже часто засоби масової інформації повідомляють про подібні випадки, чим поширюють і без того високий резонанс зазначених злочинів. Привертаючи увагу суспільства до проблем ксенофобії, ЗМІ не завжди формують об'єктивне оцінювання подій, а іноді навіть розпалюють негативні

емоції людей, поширюють неприязнь до будь-чого “не українського”. Усе це зумовлює значну потребу швидкого реагування органів державної виконавчої влади, правоохоронних органів, прокуратури щодо профілактики явища ксенофобії та сприяння формуванню толерантного ставлення населення до осіб з різною расою, національною, етнічною приналежністю.

Мета статті – проаналізувати існуючий стан рівня ксенофобії в Україні, розкрити зміст цього поняття, різновиди її виявів.

За словниковим визначенням, ксенофобія (з грецької “ξένος”, “xenos” – чужий та “φόβος”, “phobos” – страх, боязнь) – це або хворобливий нав’язливий страх перед незнайомими обличчями (медичний аспект), або ненависть, нетерпимість до будь-чого чужого, незнайомого, іноземного [1, с. 311]. Великий тлумачний словник української мови дає більш поширене визначення терміна: “Ксенофобія – 1. Мед. Хворобливий стан, що виявляється у нав’язливому страху перед незнайомими людьми. 2. Ненависть до чого-небудь, кого-небудь незнайомого, чужого. 3. Ворожість або страх по відношенню до іноземців” [2, с. 306]. Тобто, якщо опустити медичну трактовку терміна, то ксенофобію розуміють як сприйняття чужого, як незрозумілого, незбагненого, а за цих умов і небезпечного, ворожого. Водночас існує тісний зв’язок між ксенофобією та її антиподом – толерантністю. Згідно зі словником, “Толерантний – 1. Мед. Здатний переносити несприятливий вплив яких-небудь факторів. 2. Поблажливий, терпимий до чієїсь думок, поглядів, вірувань тощо”. [2, с. 671]. Психологічна література майже такими саме словами розкриває поняття “ксенофобія”, а крім того, указує на ірраціональний, ілюзорний відтінок негативного ставлення до іноземців. Так, М. В. Кроз і Н. А. Ратинова визначають ксенофобію як “негативне, емоційно насичене ірраціональне за своєю природою (але приховане під псевдорациональним обґрунтуванням) ставлення суб’єкта до певної людської спільності та її окремим представникам – “чужинцям”, “інакшим”, “не нашим” [3, с. 4]. Тобто причини цього явища кореняться не в суворій потребі протидії чужинцям (і через те настороженому ставленні до них), а передаються через традиційно виховане ставлення до своєї культури як еталонної (відповідно, до представників інших культур, як до “дикунів”). О. О. Леонтьєв указує на ілюзорність сприйняття іноземців як конкретного неприятеля. Негативне ставлення визиває в людині образ ворога, а не сам “чужинець”. Автор визначає ксенофобію як “соціально-психологічне явище, при якому образ ворога значною мірою створюється уявою” [4, с. 7].

Поняття “ксенофобія” дуже тісно пов’язане з поняттям “расової дискримінації”, яка за визначенням Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації означає “будь-яке розрізнення, виняток, обмеження чи перевагу, оснований на ознаках раси, кольору шкіри, родового, національного чи етнічного походження, метою або наслідком яких є знищення або применшення визнання, використання чи здійснення на рівних засадах прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній чи будь-яких інших галузях суспільного життя” [5, *ст. 1, п. 1*]. Стаття 5 зазначеної Конвенції наголошує на забезпеченні рівноправності кожної людини перед законом та збереженні її прав та свобод, у тому числі права на особисту безпеку і захист з боку держави від насильства або тілесних ушкоджень, заподіюваних як урядовими службовими особами, так і будь-якими окремими особами, групами чи установами. За поширення ідей, оснований на расовій перевазі або ненависті, за підбурювання до расової дискримінації, за акти насильства проти будь-якої раси, або за підтримку расистської діяльності Конвенція передбачає відповідальність перед законом, оголошуючи зазначені дії злочином. У цілях протидії та профілактики расової дискримінації, у цьому документі пропонується “вжити негайних і ефективних заходів, зокрема в галузях викладання, виховання, культури та інформації, у цілях боротьби із забобонами, які ведуть до расової дискримінації, з метою заохочення взаєморозуміння, толерантності і дружби між націями та расовими або етнічними групами” [5, *ст. 7*].

Декларація принципів толерантності, що затверджена резолюцією 5.61 генеральної конференції ЮНЕСКО від 16 листопада 1995 р., визначає толерантність як активне відношення, що формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини [6, *ст. 1, п. 1.1*]. Вона зазначає, що толерантність слід розуміти як також повагу, прийняття та правильне розуміння великого різноманіття культур нашого світу, наших форм самовиразу та способів виявлення людської індивідуальності. Це є таким підґрунтям, на якому не може розвиватись ксенофобія. Отже, формування толерантності у суспільстві є напрямом ефективною профілактикою ксенофобії в суспільстві.

Аналіз дослідженої літератури та ресурсів мережі Інтернет показав, що існує кілька думок на проблему ксенофобії. Прибічники однієї з них стверджують, що ксенофобія настільки розростається, що найближчим часом загрожує поглинути Україну

та її жителів у ненависті до “чужинців” [7; 8; 9]. Деякі автори проводять власні дослідження злочинів, які вчинюються в Україні, та на основі цього роблять висновок щодо зростання нетерпимості українців до “чужинців”. Наприклад, В’ячеслав Лихачов [9] кваліфікує злочини, що були вчинені протягом одного місяця (травня 2011 р.) проти іноземців, за категоріями “Напади на ґрунті ненависті”, “Підпали”, “Вандалізм”, та перелічує близько семи випадків зазначених протиправних діянь за цими категоріями. Зазначені категорії можна приблизно співвіднести зі статтями КК України. А саме, “Підпали” відповідають ч. 2 ст. 194, у якій зазначено умисне пошкодження або знищення майна шляхом підпалу. Категорія “Вандалізм” співвідноситься зі ст. 298 “Нищення, руйнування чи псування пам’яток історії або культури”. “Напади на ґрунті ненависті” відповідають ст. 161 КК України, яка передбачає карну відповідальність за порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або ставлення до релігії. Частина 2 зазначеної статті уточнює ті самі дії, поєднані з насильством, обманом чи погрозами (насильство, своєю чергою, трактується як усі види спричинення шкоди здоров’ю: нанесення ударів, побоїв, легких або середньої тяжкості тілесних ушкоджень) [10, с. 444]. Однак дані, наведені В. Лихачовим, не можуть бути цілком об’єктивними, тому що самостійне розслідування автора, скоріш усього буде відрізнитися від офіційної версії правоохоронців.

Найбільш об’єктивні дані, що підтверджують зростання ксенофобських тенденцій, отримані завдяки щорічному моніторингу Інституту соціології НАН України. Показники визначення рівня толерантності населення до представників інших націй і культур дають змогу отримати достатньо чітку картину зростання такого соціально-психологічного явища, як ксенофобія. “Результати моніторингу виявляють вкрай несприятливу тенденцію зростання як інтегрального показника національної дистанційованості, так і відчуженості населення України практично від усіх національностей” [8].

Серед національних груп (толерантність, яких визначається), які входять до національної меншості України, становлять, насамперед, росіяни, євреї, цигани, кримські татари та представники народів кавказької групи [9]. Моніторинг виявив, що найбільший “стрибок” відчуження відбувся в 2002 р., коли толерантність до інших народів і народностей почала різко падати. Значних змін у доброзичливому ставленні до “чужинців” набуло

ставлення до циган та євреїв. Українців, які б хотіли підтримувати тісні стосунки з представниками єврейської нації, зменшилось в чотири рази, а щодо романської нації (циган), то в цьому разі етнічна дистанція дуже велика (не готові змиритися з в'їздом циган до України половина населення, а готовність до близького спілкування з ними виявили 2 % українців).

Однією з достовірних ознак зростання ксенофобних настроїв населення в усьому світі (у тому числі, й в Україні) є посилення уваги міжнародних організацій, зокрема ЮНЕСКО, до рівня толерантного ставлення в будь-яких країнах світу до іноземців. Так, ще 1995 р. була затверджена Декларація принципів толерантності, яка зазначає: “Толерантність як ніколи раніше важлива в сучасному світі... Кожний регіон багатолікий і тому ескалація нетерпимості і конфліктів потенційно загрожує всім частинам світу. Від такої загрози неможливо відгородитися національними межами, тому що вона носить глобальний характер” [6, *ст. 3, п. 3.1*]. Саме тому в вищезазначеному документі наголошено, що найбільш ефективним способом попередження нетерпимості до “інших” є виховання громадян у дусі толерантності. Воно покликане подолати відчуття страху і відчуження відносно інших. А саме ці компоненти формують поняття “ксенофобія”.

Проте існує майже протилежна думка щодо масштабів поширення ксенофобії [11]. А. Торк припускає можливість існування цього соціально-психологічного явища: “Что касается ксенофобии как явления, то о ней можно перестать говорить, но победить нельзя. Ксенофобия – это часть заложенной в каждом человеке, на генном уровне, агрессивности по отношению к другим людям”. Але, водночас, наполегливо вказує на те, що межі проблеми ксенофобії штучно поширені. Насправді, на думку А. Торк, українці дуже толерантно ставляться до “чужинців”, а те, що ксенофобські теми мусуються в ЗМІ – це вигадка, яка вигідна для певних людей, які переслідують ціль послабити чи розвалити країну. Як приклад, береться досвід США, де ксенофобія до афроамериканців виражена досить чітко, але в американських ЗМІ існує негласна заборона висвітлення конкретних випадків вияву расової нетерпимості.

Аналіз офіційної статистичної інформації за 2011 р., яка наведена на офіційному веб-сайті Міністерства внутрішніх справ України [12], дає змогу стверджувати, що кількість злочинів, учинених відносно представників інших держав, зросла. Так,

порівнюючи з 2010 р., 2011 р. серед потерпілих зареєстровано 2805 іноземців, що в динаміці становить приріст на 23,6%. З цієї кількості загинуло іноземних громадян на 16,9 % більше, ніж торік (83 громадянина за 2011 р. проти 71 за 2010 р.). Ще деякі дані, стосовно іноземців, наведено у статистичному звіті, але вже громадяни інших держав виступають як злочинці, а не потерпілі. Хоча й тут спостерігається зростання злочинності на 24,2 %. На жаль, офіційні дані щодо потерпілих іноземців обмежуються лише загальною цифрою, а детального аналізу статей, за якими було вчинено злочин (хуліганство, бандитизм, крадіжки та ін.), не надано. Також відсутня диференціація злочинів, що вчинені стосовно іноземців, у зв'язку з чим важко виявити саме ксенофобське підґрунтя протиправних дій та відокремити їх від злочинів за іншими мотивами. Це вказує на недосконалість статистичної бази, що ведеться, або на складність урахування/кваліфікації злочинів, учинених проти іноземців.

З цією думкою згодні незалежні правозахисні організації, наприклад, “Українська Гельсінкська спілка з прав людини”, яка вказує на невідповідність статистичних даних, наданих МВС України щодо злочинів на ґрунті ненависті, та реальним становищем злочинності проти іноземців. Вони стверджують, що правоохоронці ігнорують ст. 161 КК України, яка передбачає відповідальність за порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або ставлення до релігії. Неточна кваліфікація злочинів призводить до приховування проблеми ксенофобії в українському суспільстві. Так, протягом 2009–2011 років проти іноземних громадян було вчинено 126 насильницьких злочинів (умисне вбивство, спричинення тілесних ушкоджень, хуліганство). Однак злочинів за мотивом ненависті було кваліфіковано в 11 випадках (10 %). Члени організації дійшли такого висновку: “В Україні наразі відсутня офіційна статистика, яка надала б можливість об'єктивно оцінювати як загальний рівень ксенофобії, так і поширеність викликаних нею порушень законодавства. Також слід констатувати, що сучасні статистичні показники необхідно розглядати як індикатор того, що правоохоронна система України просто не готова запобігати “злочинам на ґрунті ненависті” правовими методами” [13].

Напрями профілактики поширення ксенофобії в Україні мають бути спрямовані передусім на неповнолітніх громадян. Саме у неповнолітніх правосвідомість перебуває у процесі

формування. Їх потрібно виховувати в душі толерантного ставлення до представників інших етносів, націй та їх культур. Крім того, безперечний плюс полягає в масовості навчання, що сприяє впровадженню профілактичних заходів насамперед через групову роботу, а потім і через індивідуальну. Найбільш доречним, на нашу думку, є комплексний підхід, який поєднує теоретичні та практичні елементи роботи з неповнолітніми. Потужним елементом такої системи має стати тренінг з формування толерантного ставлення до іноземців.

Таким чином, проаналізувавши поняття ксенофобії, рівень сучасного стану тенденцій нетерпимості до іноземців в Україні, а також офіційні показники злочинності та ставлення українців до громадян іншої держави, цілком упевнено можна стверджувати, що зростання рівня ксенофобії становить загрозу тотального поширення нетерпимості, ненависті та ворожнечі стосовно іноземних громадян як носіїв інших расових, національних чи релігійних ознак. Масштаби цього явища безпосередньо вказують на те, що ксенофобію потрібно враховувати під час подальших досліджень саме як комплексне соціальне та психолого-юридичне явище.

Список використаних джерел

1. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – [4-е изд., допол.]. – М. : Азбуковник, 1999. – 944 с.
2. Великий тлумачний словник української мови / упоряд. Т. В. Ковальова ; худож.-оформлювач Б. П. Бублик. – Х. : Фоліо, 2005. – 767 с. – (Б-ка держ. мови).
3. Кроз М. В. Социально-психологические и правовые аспекты ксенофобии / М. В. Кроз, Н. А. Ратинова. – М. : Моск. бюро по правам человека, Academia, 2005. – 52 с.
4. Психолінгвістическа експертиза ксенофобии в средствах массовой информации : метод. рек. для работников правоохранительных органов / Леонтьев А. А. и др. ; под ред. Т. П. Толстой. – М. : Смысл, 2003. – 85 с.
5. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 4 лют. 1994 р.
6. Декларація принципів толерантності, затверджена резолюцією 5.61 генеральної конференції ЮНЕСКО від 16 лист. 1995 р.

7. Шульга Н. Україну погубит ксенофобия, если ксенофобию не искоренят в себе украинцы / Н. Шульга // Еженедельник. – 2000. – Вып. 48 (536). – 3–9 декаб. 2010 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://2000.net.ua/2000/forum/na-grani/70430>

8. Малишева К. Г. Національна толерантність, національний ізоляціонізм та ксенофобія в Україні. Роз'яснення законів – протидія ксенофобії та расизму. Київське районне управління юстиції м. Донецьк [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://lawhelp.dli.donetsk.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=734:zakon22&catid=77:protidija-rasizmu&Itemid=248

9. Ксенофобия в Украине: май 2011. Антисемитизм, ксенофобия и права национальных меньшинств в Украине: хроника / ред. сост. В. Лихачев. Электронный информационный бюллетень. – № 5 (45). – 2011 [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

<http://geographic.eajc.org/page445>

10. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Баулін Ю. В., Борисов В. І., Гавриш С. Б. та ін. ; за заг. ред. В. Т. Маляренка, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – [2-ге, перероб. та доп.]. –Х. : ТОВ “Одісей”, 2004. – 1152 с.

11. Торк А. Ксенофобия в Украине. Как с ней борются и стоит ли? [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

<http://h.ua/story/50557/>

12. Офіційний веб-сайт Міністерства внутрішніх справ України [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/index>

13. Батчаев В. Права людини в Україні 2011. XIII. Захист від дискримінації, расизму та ксенофобії. Доповідь Української Гельсінкської спілки з прав людини за 2011 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.helsinki.org.ua/index.php?id=1332323993>